

Okres od Soboru Trydenckiego do Watykańskiego II

W tym okresie w Kościele dominowała tendencja uniformistyczna. W odróżnieniu od wspólnot niekatolickich, które zamykały się w swych partykularyzmach, Kościół akcentował swą uniwersalną jedność: doktrynalną, prawną, liturgiczną i językową.¹

Duszpasterstwo etniczne, które upowszechniło się w całym świecie, pełniło w tym względzie rolę ambiwalentną. Z jednej strony było narzędziem kolonialnej metody misyjnej, polegającej na przekazywaniu nowym ludom wiary łącznie z europejską kulturą, a z drugiej adaptowało wiarę do naturalnych odrębności kulturowych i - przełamując uniformizm kościelny - torowało drogę do pluralizmu życia kościelnego.²

Status duszpasterstwa etnicznego określały wtedy: zwyczajne prawodawstwo powszechne, prawodawstwo partykularne i papieskie prawo specjalne. Kluczowe etapy w rozwoju tego prawodawstwa stanowiły: Sobór Trydencki (1545-1563), promulgacja Kodeksu Prawa Kanonicznego (1917) i ogłoszenie konst. ap. "Exsul Familia" (1952).

§1. PRAWODAWSTWO TRYDENCKIE I POTRYDENCKIE

Poniższe rozważania, ograniczające się coraz bardziej do aspektu prawnego, wskazują główne kierunki ewolucji instytucji duszpasterstwa etnicznego, a zwłaszcza podstaw jej istnienia, jej statusu prawnego i form organizacji duszpasterstwa.

1. Podstawy prawne duszpasterstwa etnicznego

Nowożytność przyniosła ze sobą warunki sprzyjające duszpasterstwu etnicznemu, a zwłaszcza: odkrycia geograficzne, rozwój techniki, kolonizowanie nowych kontynentów, masowe migracje zaoceaniczne i kontynentalne, a także rozkwit nowożytnych nacjonalizmów³.

Rozpoczęte w 1492 r. wyprawy zaoceaniczne otwały przed Kościołem szerokie pole ewangelizacji. Na nowe kontynenty udawali się wraz z kolonistami europejscy kapłani, którzy spełniali tam dwojaką funkcję: duszpasterzy etnicznych swych rodaków i misjonarzy tubylców⁴. Tę pierwszą faworyzowała kolonialna metoda misyjna, która służyła do przenoszenia europejskich wzorców duszpasterskich, języka i kultury do nowego świata

⁵

. Królewski patronat (portugalski, hiszpański), polegający na sprawowaniu duchowej jurysdykcji nad koloniami, zabezpieczał rodzimy charakter tej metody

⁶

.

Przeniesione na nowe kontynenty duszpasterstwo było dla przybyszów z Europy ich własnym duszpasterstwem etnicznym. Cała "zamorska" struktura kościelna była odwzorowaniem i przedłużeniem kościelnej organizacji z kraju macierzystego⁷. Gdziekolwiek, zwłaszcza w Indiach, koloniści i tubylcy posiadali oddzielne duszpasterstwo

⁸

. W Ameryce Północnej i Australii kościelna organizacja służyła niemal wyłącznie anglosaskim przybyszom

⁹

. Od połowy XIX w. czyli po napłynięciu tam katolickich imigrantów z różnych krajów, duszpasterstwo przybrało tam charakter wyraźnie narodowy

10

Do odnowy średniowiecznego systemu duszpasterstwa etnicznego przyczynił się Sobór Trydencki (1545-1563), głównie poprzez trzy postanowienia. Pierwsze dotyczyło używania języka ojczystego w duszpasterstwie. Sobór zakazał pod karą ekskomuniki wprowadzania języka narodowego do kanonu Mszy św.¹¹, ale pozwolił na używanie go (lingua vernacula) w głoszeniu słowa Bożego, zwłaszcza w katechezie¹².

To ostrożne zalecenie w prawie potrydenckim przerodziło się w formalny nakaz stosowania języka narodowego w duszpasterstwie odrębnych grup etnicznych

13

, co potwierdzało prawo partykularne z terenów Europy

14

, Indii

15

, Ameryki Północnej

16

i Łacińskiej

17

Drugie postanowienie dotyczyło doboru kapłanów na duszpasterzy, którzy powinni być bardziej odpowiedni (magis idonei) wśród innych kandydatów na dany urząd duszpasterski¹⁸. Jedną z kwalifikacji, które składały się na ową "odpowiedniość", była dobra znajomość języka ojczystego wiernych¹⁹.

Na tym tle w XVIII w. nabrał dużego znaczenia problem kleru etnicznego, zwanego też rodzimym lub tubylczym (clerus indigena). Stolica Apostolska uzasadniała potrzebę tego kleru trzema racjami: istnieniem praktyki ustanawiania duchowieństwa rodzimego od czasów apostoelskich; większym zaufaniem wiernych wobec kapłanów rodzimych; lepszą znajomością u tych kapłanów języka, zwyczajów i mentalności swych rodaków

20

. Ideę kleru rodzimego lansowano szczególnie na misjach

21

, ale odnoszono ją również do środowisk migrantów i mniejszościowych grup etnicznych

22

Zgodnie z trzecim postanowieniem Soboru Trydenckiego biskupi mieli dokonać reorganizacji parafii, która powinna mieć zawsze określoną grupę wiernych i własnego proboszcza²³. Przy określeniu parafii przepis faworyzował granice terytorialne, ale dopuszczał też - gdzie zachodziła ku temu potrzeba - określenie w inny odpowiedni sposób, czyli personalne

24

. Pośrednio Sobór zaaprobował instytucję parafii personalnej, którą odtąd zaczęto powszechniej

stosować w duszpasterstwie etnicznym, zwłaszcza w Stanach Zjednoczonych

25

Pod koniec XIX w. duszpasterstwo etniczne stało się przedmiotem narodowych konfliktów i kontrowersji²⁶. Dla uzasadnienia podstaw tego duszpasterstwa, odwoływano się do naturalnych praw ludzkich z dziedziny języka, kultury i wychowania²⁷. Sięgano też do racji teologicznych i kanonicznych

28

. Zagrożeń migranci i grupy mniejszościowe szukali moralnego wsparcia u papieża

29

Stolica Apostolska zajęła w tej kwestii stanowisko umiarkowane; wskazywała, że tkwiąca w naturze człowieka miłość do własnego języka jest w pewnych granicach słuszna i usprawiedliwiona. Jednakże - dowodziła ona - prawa Jednostek i grup w tej dziedzinie muszą być uzgodnione z dobrem wspólnym szerszej społeczności, Naturalne odrębności kulturowe nie mogą bowiem naruszać jedności społeczności kościelnej³⁰. W tym duchu ujęta była odpowiedź Kongregacji Rozkrzewiania Wiary w sprawie erygowania parafii narodowościowych w Stanach Zjednoczonych³¹ i papieskie

interwencje dyplomatyczne w różnych krajach

32

2. Status duszpasterza etnicznego

Udającym się na nowe kontynenty kolonistom towarzyszyli misjonarze. Od 1516 r. żaden statek nie mógł tam odpłynąć bez kapłana na pokładzie. Misjonarzami byli w większości zakonnicy, a w tym głównie jezuita³³.

Duszpasterzami grup etnicznych mogli być kapłani rodzimi (naturates, connaturales)³⁴, bądź przynajmniej dobrze władający językiem danych wiernych

35

. W ramach egzaminu przed prowizją na dany urząd należało sprawdzić znajomość wymaganego języka

36

. Stąd rodziła się potrzeba i obowiązek kształcenia kapłanów etnicznych

37

, a służyły temu celowi kolegia i seminaria narodowe

38

, seminaria diecezjalne, które programowo uwzględniały przygotowanie (językowe) przyszłych kapłanów do pracy wśród mniejszościowych grup etnicznych

39

. Niekiedy wysyłano kandydata do kapłaństwa do seminariów w kraju ojczystym, a także sprowadzono stamtąd przyszłych duszpasterzy

40

.

Wędrowni kapłani do innych krajów były regulowane prawem powszechnym⁴¹. Od końca XIX w. zaszła potrzeba ograniczenia samowolnej migracji i dokonania selekcji duchowieństwa udającego się z krajów europejskich do Stanów Zjednoczonych i na Filipiny. Papieskie przepisy specjalnie określały procedurę wyjazdu, wymagając przy tym m. in. pisemnej zgody zainteresowanych biskupów i każdorazowego pozwolenia Kongregacji Soboru

42

.

Pracujący w obcej diecezji kapłani etniczni się w inkardynować, bądź pozostawać tam w relacji służby faktycznej. W tej pierwszej sytuacji liczne wyjazdy kapłanów do krajów zamorskich przyczyniły się do znacznej ewolucji instytucji inkardynacji i ekskardynacji. Oprócz wymiany przez zainteresowanych biskupów formalnych dokumentów w tej sprawie, przepisy papieskie wymagały też pisemnego świadectwa biskupa o życiu i obyczajach własnego kapłana⁴³. Ostrożniej (*cautius*) i surowiej (*severius* nakazywały one postępować w przypadku "*clericos diversae lingae et nationis*"

44

. Duchowni z Polski mogli się - w pewnym okresie czasu (1896-1906) - inkardynować w Stanach Zjednoczonych tylko za specjalnym pozwoleniem Kongregacji Soboru

45

.

Sytuację służby faktycznej kapłana w obcej diecezji regulowała - przynajmniej w Stanach Zjednoczonych - swoista umowa, zawierana przez biskupów w diecezjach a quo i ad quem. Biskup tej drugiej musiał zapewnić, że udzieli obcemu kapłanowi jakiegoś urzędu kościelnego. Pośrednio zobowiązywał się tym sposobem do zabezpieczenia mu niezbędnego utrzymania⁴⁶.

Status duszpasterski kapłanów etnicznych określały przepisy prawa powszechnego⁴⁷, prawo partykularne, przywileje papieskie

⁴⁸

, debet biskupa, a niekiedy również umowy zawierane z bractwami czy innymi grupami wiernych.

Niektóre aspekty statusu kapłanów etnicznych określało prawo świeckie, które zabraniało lub ograniczało niekiedy przyjmowanie przez nich urzędów kościelnych.⁴⁹ Właśnie dlatego w umowach kolonizacyjnych zabezpieczano często prawo wiernych do posiadania własnego duszpasterza etnicznego

⁰

5

3. Formy duszpasterstwa etnicznego

Duszpasterstwo etniczne w dalszym ciągu wcielało się we wszystkie niemal formy organizacji duszpasterskiej, włącznie - przynajmniej w przypadku wiernych obrządków wschodnich - z diecezjami⁵¹. W diecezjach etnicznie mieszanych istniał, choć rzadko, wikariusz generalny dla wiernych określonego języka, narodowości czy obrządku⁵².

Częstą formą duszpasterstwa etnicznego stała się parafia personalna: językowa, narodowościowa, obrządkowa⁵³. W wielu krajach zwyczajną formą tego duszpasterstwa była parafia terytorialna o charakterze czysto etnicznym (kolonie w Ameryce Łacińskiej) lub etnicznie mieszanym. W tym drugim przypadku w parafii tworzone stałe wikariaty, zwane kuracjami

(curatae)

⁵⁴, bądź pomocnicze kaplice narodowe⁵⁵.

Sobór Trydencki nie wspomniał o wikariuszu parafialnym z tytułu odrębnego języka wiernych. Jednakże pośrednio uznał on ten tytuł, mówiąc o obowiązku troski proboszczowskiej o wszystkich wiernych i o głoszeniu im słowa Bożego osobiście (per se) lub przez zastępcę (per alium)⁵⁶. W przypadku, gdy proboszcz nie znał języka ojczystego części swych wiernych, miał on obowiązek - co potwierdzało często prawodawstwo partykularne - dobrać sobie odpowiedniego wikariusza.⁵⁷

Dla potrzeb mniejszości etnicznych Kościoł zezwalał na zakładanie kościołów rektorskich i kapelanii: dworskich⁵⁸, dyplomatycznych⁵⁹, zakonnych⁶⁰, kolegiackich⁶¹, brackich⁶², szpitalnych⁶³

, wojskowych

⁶⁴

, jenieckich

⁶⁵

, okrętowych

⁶⁶

.

Częściową opiekę duchową spełniali kaznodzieje⁶⁷ i spowiednicy narodowi⁶⁸, spowiednicy podczas podróży morskiej na statkach i w obcych portach

⁶⁹

, altarzyści i katecheci. W sytuacji braku duszpasterstwa etnicznego korzystano z posługi tłumacza

⁷⁰

.

Etnicznego charakteru duszpasterstwa chroniło prawo patronatu i związany z nim przywilej prezenty⁷¹.

§ 2. KODEKS PRAWA KANONICZNEGO

Pierwsza połowa XX w. była okresem wielkich przemian społecznych i konfliktów narodowych, które stale odnawiały zapotrzebowanie na duszpasterstwo etniczne. W klimacie nacjonalistycznych tarć było ono zagrożone. Jego opiekunem była Stolica Apostolska, która czyniła to poprzez nauczanie, prawodawstwo kościelne i wysiłki dyplomatyczne⁷².

W dziedzinie doktrynalnej papieże podkreślali jedność i ponadnarodowy charakter Kościoła, ale też uzasadniali potrzebę otwarcia się Kościoła na kultury narodowe.⁷³ Odwoływali się przy tym do prawa naturalnego, które nakazuje szanować kulturowe dziedzictwo poszczególnego narodu, a także każdej grupy mniejszości narodowej

74

W płaszczyźnie normatywnej Stolica Apostolska potwierdziła prawo do istnienia duszpasterstwa etnicznego i określiła jego ogólny status w Kodeksie Prawa Kanonicznego z 1917 r. Wprawdzie zamieszczone tam przepisy traktują o tym zagadnieniu lakonicznie lub nawet pośrednio. Jednakże interpretując je w świetle dawnej dyscypliny (kan. 6), łatwo w nich odkryć niemal wszystkie tradycyjne instytucje duszpasterstwa etnicznego⁷⁵.

Konkretnie Kodeks brał pod uwagę ludzi migrujących i należących do odrębnej grupy etnicznej⁷⁶

6

, którym zapewniał odpowiednie dla nich duszpasterstwo etniczne

77

. Bezpośrednią kontrolę nad tym duszpasterstwem objęła Stolica Apostolska, której kan. 216 §4 zarezerwował władzę erygowania, innowacji i znoszenia parafii personalnej z tytułu odrębnego języka, narodowości czy obrządku.

W prawie kodeksowym nadal zwracano uwagę na kształcenie kapłanów etnicznych⁷⁸, gdyż znajomość języka ojczystego stanowiła jedną z kwalifikacji, wymaganej przy doborze najbardziej odpowiedniego kandydata na dany urząd duszpasterski

79

. Sprawie ustanawiania kapłana etnicznego duszpasterzem sprzyjało prawo fundacyjne. Zgodnie z kan. 1417 w momencie fundacji beneficjum fundator mógł - za zgodą ordynariusza - postawić odpowiednie warunki, zgodne z naturą beneficjum. Jednym z warunków mogło być zastrzeżenie, aby każdorazowy beneficjant (duszpasterz) był określonej narodowości

80

. Temu samemu celowi służyło prawo patronatu, zawierające w sobie przywilej prezenty

81

.

Zgodnie z prawem kodeksowym duszpasterstwo etniczne organizowano w formie: parafii personalnej⁸², parafii terytorialnej o charakterze etnicznym,⁸³ wikariatu parafialnego⁸⁴, kościoła rektoralnego

85

, różnego typu kapelanii

86

, funkcji kaznodziei

87

, katechety,

88

spowiednika

89

, spowiednika na statkach

90

, a wreszcie korzystania z tłumacza

91

.

Tak więc Kodeks z 1917 r. stanowił podstawę prawną do rozwoju duszpasterstwa etnicznego, którego szczegółowy status określało prawo specjalne, o czym niżej, i prawo partykularne. Stolica Apostolska odwoływała się do zawartych w nim "kanonów Kościoła" podczas podpisywania licznych konkordatów, które chroniły prawo mniejszości do własnego duszpasterstwa, a zwłaszcza do używania języka ojczystego w nauczaniu religijnym i szkolnictwie⁹².

§3. PRAWODAWSTWO SPECJALNE

Pod koniec XIX w. z duszpasterstwa etnicznego zaczęło się stopniowo wyodrębnić i usamodzielniać bardziej wyspecjalizowane duszpasterstwo migracyjne. Dotąd było ono

integralną lecz amorficzną częścią tego pierwszego, które obok migrantów obejmowało również lokalne mniejszości narodowe. Stąd także historia duszpasterstwa etnicznego była jakby prehistorią duszpasterstwa migracyjnego.

Rodzące się nowoczesne duszpasterstwo migracyjne było nadal zakorzenione i w różny sposób powiązane z szerzej rozumianym duszpasterstwem etnicznym, ale równocześnie uzyskiwało ono własną specyfikę i organizację. Wynikało to stąd, że jego bezpośrednią podstawą prawną było papieskie prawo specjalne, początkowo partykularne, a następnie powszechne.

1. Partykularne prawodawstwo specjalne

O rozwoju duszpasterstwa migracyjnego, mającego charakter nadzwyczajny, czyli uzupełniający zwyczajne duszpasterstwo Kościoła, zdecydowały dwa czynniki: nowożytna migracja i bezpośrednia ingerencja Stolicy Apostolskiej w sprawy opieki nad migrantami. W połowie XIX w. rozpoczęła się "wielka migracja" ludności z Europy na inne kontynenty, a nieco później również migracja kontynentalna, spowodowana przyczynami ekonomicznymi i politycznymi (wojny)⁹³. Dostrzeżono wówczas, że zwyczajne duszpasterstwo nie jest w stanie zaspokoić różnorodnych potrzeb migrantów. Dlatego w krajach masowej emigracji (Włochy, Niemcy, Polska)⁹⁴ i imigracji (Francja, USA)⁹⁵ zaczęto tworzyć specjalne dzieła opieki nad migrantami. Stolica Apostolska aprobowała prywatne inicjatywy w tej dziedzinie i przyjęła stopniowo bezpośrednie kierownictwo nad wieloma dziełami. Począwszy od papieża Leona XIII (+ 1903) ogłosiła liczne dokumenty, w których polecała biskupom organizować opiekę nad migrantami w krajach emigracji (Włochy) i w krajach imigracji (Europa, USA). Popierała ona przy tym i nakazywała upowszechniać wyspecjalizowane dzieła apostolskie⁹⁶. W celu lepszego kierowania opieką nad katolickimi migrantami obrządku łacińskiego papież Pius X w dniu 15 sierpnia 1912 r. utworzył przy Kongregacji Konsystorialnej specjalny Urząd Emigracji, zwany też Sekcją Duszpasterstwa Emigracyjnego⁹⁷.

W ten sposób w Kościele Zachodnim rozwijała się organizacyjna struktura nadzwyczajnej (extra-ordinaria) czyli pozaparafialnej opieki duszpasterskiej nad migrantami⁹⁸. Struktura ta miała odtąd na celu nie zastąpienie czy wyręczenie duszpasterstwa zwyczajnego (cura ordinaria) czyli parafialnego, ale jego uzupełnienie. Istotnym elementem omawianej struktury była instytucja misjonarza migrantów.

Jako precedens, który przyczynił się do narodzin tej instytucji, uznaje się inicjatywę Wincentego Pallottiego, który na zlecenie papieża Piusa IX (+1878) wysłał w 1844 r. do Londynu własnego kapłana.

Ten zaś - nosząc tytuł "misjonarza apostolskiego" - pełnił tam funkcję kapelana emigrantów włoskich⁹⁹. W ten sposób powstała "włoska misja", która stała się prototypem opieki duszpasterskiej podjętej "nomine Ecclesiae" czyli na zlecenie papieża. Odtąd podobne misje włoskie i innych narodowości powstawały w wielu krajach¹⁰⁰. Już wcześniej, bo w 1836 r. powstała "polska misja" w Paryżu, ale nie miała ona charakteru "apostolskiego"

101

Tak rodziła się instytucja misjonarza (missionarius, missionalis) migrantów¹⁰², czyli kapłana etnicznego, przeznaczonego do posługi duchowej wśród określonej grupy migrantów. Do pracy był on angażowany za pośrednictwem wyspecjalizowanych dzieł opiekuńczych.

103

Dla należytego przygotowania przyszłych misjonarzy powstawały specjalne zgromadzenia zakonne

104

, zajmujące się duszpasterstwem emigracyjnym, seminaria narodowe, a w Rzymie utworzono w 1914 r. Kolegium Kapłanów dla Emigrantów Włoskich

105

Misjonarze udający się na inne kontynenty podlegali specjalnym przepisom o migracji duchowieństwa do krajów zamorskich, a także o inkardynacji w tamtych diecezjach. Od 1914 r. przepisy te zostały rozciągnięte na wszystkich misjonarzy migrantów, także na pracujących w krajach europejskich¹⁰⁶. Każdy misjonarz wymagał odtąd niezależnie od zgody zainteresowanych biskupów - specjalnej aprobaty Kongregacji Konsystorialnej na pracę duszpasterską w innym kraju¹⁰⁷.

W praktyce przypisy te nie wszędzie były respektowane. W wielu krajach angażowano misjonarzy migrantów na podstawie umów zawieranych przez zainteresowanych biskupów, bądź zgodnie z lokalną praktyką.¹⁰⁸

W sprawie statusu duszpasterskiego misjonarzy prawo specjalne zalecało zakładanie na emigracji ośrodków (misji, centrów, sekretariatów) duszpasterskich¹⁰⁹; miejscowych biskupów wzywało ono do udzielania misjonarzom odpowiednich uprawnień¹¹⁰. Misjonarze działali więc zazwyczaj na podstawie władzy delegowanej, a ich uprawnienia były określone prawem partykularnym, dekretem biskupa lub umowa. Ze względów formalnych, a mianowicie w celu udzielenia misjonarzowi ogólnej delegacji do błogosławienia małżeństw, misjonarza mianowano często wikariuszem współpracownikiem miejscowej parafii¹¹¹

. Niekiedy misjonarzom udzielano minimalnych uprawnień, bądź całkowicie ich odmawiano, co rodziło konflikty pomiędzy migrantami i miejscowymi pasterzami.

2. Konstytucja "Exsul Familia" (1952 r.)

W czasie i po zakończeniu II wojny światowej żywiołowe i zazwyczaj przymusowe migracje powodowały złożone problemy społeczne, prawne, religijno-moralne i pastoralne. To rodziło konieczność zaradzenia różnorodnym potrzebom migrantów różnych narodowości¹¹².

Opiekunem migrantów okazał się papież Pius XII, który w licznych dokumentach uwrażliwiał sumienia społeczności kościelnej i świeckiej na osobowe i społeczne prawa migrantów¹¹³. Epokowe znaczenie w tej dziedzinie miała i posiada nadal jego konstytucja apostolska "Exsul Familia" z 1 sierpnia 1952 r.

¹¹⁴

Wysoka ranga dokumentu (konstytucja) świadczyła o doniosłości jego treści. Ta zaś

wskazywała na trwały związek Kościoła z migrantami, a także na stałe prawo migrantów do opieki duszpasterskiej, uwzględniającej ich język, kulturę i specyficzne potrzeby. Konstytucję uznano dlatego za "wielką kartę" miłości Kościoła wobec migrantów, zwanych tam emigrantami¹¹⁵.

Jako pierwsza kodyfikacja prawa powszechnego w dziedzinie duszpasterstwa migracyjnego konstytucja kontynuowała tradycję prawną. Odwołując się do przepisów i faktów historycznych, autorytatywnie potwierdziła, że spełniane przez wieki duszpasterstwo etniczne było zaczątkiem i odpowiednikiem współczesnego duszpasterstwa migracyjnego¹¹⁶. W stosunku do wcześniejszych dokumentów prawodawstwa specjalnego konstytucja usystematyzowała rozproszone przepisy partykularne, w wielu punktach je zmieniła i nadała im charakteru prawa powszechnego¹¹⁷.

Jako kodyfikacja prawa specjalnego opierała się ona na Kodeksie Prawa Kanonicznego z 1917 r. Była z nim uzgodniona, odwoływała się do niego¹¹⁸, choć zawierała też liczne normy wykraczające poza prawo ogólne.

Naczelna idea konstytucji "Exsul Familia" była troska pastoralna Kościoła o migrantów. Zgodnie z przyjętą w niej zasadą wszystkim obcokrajowcom należy zapewnić opiekę współmierną do ich potrzeb i nie mniejszą od tej, z jakiej korzystają inni wierni w swej diecezji¹¹⁹. Tą specjalną opieką należało objąć wszystkich migrantów katolickich, zarówno w krajach emigracji, jak i imigracji, a także podczas podróży morskiej.

W tym celu prawodawca określił w konstytucji pełną organizację duszpasterstwa migracyjnego, funkcjonującego w płaszczyźnie ogólnokościelnej, krajowej (początki) i diecezjalnej. W tę strukturę włączył on zarówno stare (np. parafie personalne), jak i całkiem nowe (np. misje duszpasterskie) instytucje prawne¹²⁰. Analiza rozbudowanej organizacji duszpasterstwa migracyjnego pozwala w nim dostrzec, zarysowujące się już w przeszłości, dwa systemy opieki duchowej: zwyczajną i nadzwyczajną.

Ta pierwsza, normowana ogólnymi przepisami prawa, miała być świadczona migrantom wraz z ogółem wiernych w ramach zwykłej organizacji duszpasterskiej, której podstawowym rozwiązaniem była parafia, w tym także parafia personalna¹²¹.

Opieka nadzwyczajna, regulowana przez prawo specjalne, miała objąć samych migrantów w ramach specyficznej organizacji duszpasterskiej, której istotnym rozwiązaniem była instytucja misjonarza migrantów¹²².

W ujęciu konstytucji oba systemy nie wykluczały się, ale raczej się uzupełniały. Misjonarz migrantów posiadał dlatego zgodnie z prawem jurysdykcję równorzędnie kumulowana z miejscowymi proboszczami¹²³. Oznaczało to, że zadaniem misjonarza było uzupełniać zwyczajne duszpasterstwo lokalne.

W istocie rzeczy przepisy konstytucji harmonizowały funkcjonowanie obu omawianych systemów¹²⁴, ale zdecydowanie więcej uwagi poświęcały przy tym systemowi opieki nadzwyczajnej, a w szczególności misjonarzowi migrantów.

Postanowienie konstytucji "Exsul Familia" w sprawie misjonarza miały najdonioślejsze znaczenie. Już z jej części historycznej wynikało, że prawodawca potraktował kapłanów etnicznych z minionych wieków za poprzedników współczesnych misjonarzy migrantów¹²⁵. W części zaś normatywnej określił on po raz pierwszy i w całości prawną figurę misjonarza migrantów (missionarius emigrantium). Wprawdzie papież Pius XII czerpał przy tym liczne elementy prawne z dokumentów swych poprzedników, lecz o nim dopiero można powiedzieć, że formalnie ustanowił misjonarza migrantów jako instytucję powszechnego prawa specjalnego¹²⁶

.

Papież ten względnie dokładnie określił osobowy i duszpasterski status misjonarza. W zakresie statusu osobowego przyjął on w zasadzie wcześniejsze rozważania prawa specjalnego. Wszystkie więc ważne akty związane z nominacją misjonarza, jego wyjazdem do jakichkolwiek krajów zamorskich, a także jego ewentualną inkardynację w innej diecezji poddał pod bezpośrednią władzę lub kontrolę Kongregacji Konsystorialnej¹²⁷. Samego misjonarza powierzył, tak pod względem dyscypliny, jak i jego posługi władzy odpowiedniego ordynariusza miejsca¹²⁸, nie wyjmując go przy tym spod władzy jego własnego biskupa czy przełożonego zakonnego

129

Istotną nowość papież wprowadził w dziedzinie statusu duszpasterskiego misjonarza. Jego posługę - spełnianą dotąd na podstawie władzy delegowanej - określił on jako urząd duszpasterski, z którego wypływała władza zwyczajna misjonarza z określonymi prawem obowiązkami i uprawnieniami, analogicznymi do proboszczowskich¹³⁰. Odrębnymi dokumentami Stolica Apostolska wyjaśniła zakres niektórych kompetencji misjonarza

131

, a także udzieliła mu kilku uprawnień specjalnych i przywilejów

132

Jako właściwą misjonarzowi migrantów formę organizacji duszpasterskiej konstytucja "Exsul Familia" przyjęła i prawnie określiła misję duszpasterską (*missio cum cura animarum*), czyli placówkę podobną w dużej mierze do parafii personalnej¹³³.

Nic dziwnego, że konstytucję przyjęto z radością w środowiskach migrantów. Umocniła ona bowiem pozycję misjonarzy migrantów, zapewniła im samodzielność i znaczną autonomię wobec miejscowych duszpasterzy, zabezpieczyła ich prawa i dała im oparcie w całej strukturze wyspecjalizowanego duszpasterstwa migracyjnego¹³⁴.

Słabą stroną tego dokumentu był jego centralistyczny i sztywny model zarządzania duszpasterstwem migracyjnym, wzięty ze wzorców włoskich. Stąd w niektórych krajach (USA, Australia) nie wprowadzono go w życie¹³⁵.

Z całości rozważań w tym rozdziale wynika, że w czasach nowożytnych duszpasterstwo etniczne zaczęło rozwijać się dwutorowo. W oparciu o prawodawstwo ogólne funkcjonowało w ramach duszpasterstwa zwyczajnego, a równocześnie na bazie przepisów specjalnych kształtował się system duszpasterstwa nadzwyczajnego. W ramach tego drugiego systemu uformowała się instytucja misjonarza migrantów, który w konstytucji "Exsul Familia" zdobył swój

pełnoprawny status.

-
- ¹ L. Boff. *Mission et universalite conerete de V Egiise*. *Lumiere et Vie* 27: 1978 nr 2 s. 36-37.
- ² M. Do Membro. *Teologia akomodacji misyjnej w świetle Soboru Watykańskiego II*, W: *Kościół na drodze spotkania z trzecim światem*. Warszawa 1971 s. 145-149.
- ³ Dollot, jw. s. 23-28.
- ⁴ B. Kleinschmidt. *Das Auslanddeutschum in Übersee und die Katholische Missionsbewegung*. Münster 1926 s. 21-25, 54-63.
- ⁵ R. Delavignette, *Christianity and Colonialism*. London 1964 s. 28-36.
- ⁶ Aleksander VI. const. "Inter coetera" 4 V 1493. *Bullarium Missionum*. Wybór dokumentów Kościoła dotyczących dzieła misyjnego. Cz. I Warszawa 1979 s. 21-26; P. De Leturia. *Relaciones entre la Santa Sede e Hispanoamerica*. T. I. Caracas 1959 s. 35-109. 155-204; T. Filesi. *Esordi del colonialismo e azione della Chiesa*. Como 1968 s. 57-154.
- ⁷ E. Kite. *The Establishment of the American Hierarchy*. *The Ecclesiastical Review* 87: 1932 s. 495-498; C. Merc s de Melo. *The Recruitment and Formation of the native Clergy in India*. Lisboa 1955 s. 12-16.
- ⁸ G. Moreas. *A history of Christianity of India*. Bombay 1964 s. 147-162.
- ⁹ J. Ting Pong Lee. *De iuridico commissionis systemate in missionibus*. *Commentarium pro Religiosis et Missionariis* 51: 1970 s. 156.
- ¹⁰ Ciesluk, jw. s. 26-36.
- ¹¹ Sess. XXII c. 8 de sacr. Missae.
- ¹² Sess. XXIV c. 7 de ref.; por sess. V c. 2 de ref.: sess XXII c. 8 de sacr. Missae.
- ¹³ Alexander VII. const. "Sacrosancti apostolatus officii" 18 I 1658 nr 9-11. *Coli. P.F. t. I Romae* 1907 nr 129; S. Congr, Prop. Fide: decr. 16 X 1623. Tamże nr 7: decr. 17 (11 III 1760. Tamże nr 427.
- ¹⁴ Conc. Wladislaviae (1516) c. "Item plebans". *Statua synodalia diocesis Wladislaviaensis et Pomeraniae*. ed. 2. Chodyński. Varsaviae 1890 s. 31; Syn. Wrocławski (1580) c. 29. *Concilia Poloniae*. Ed. J. Sawicki t. X Wrocław 1963 s. 580.
- ¹⁵ S. Congr. Prop. Fide. decr. 22 VII 1658. *Coli. P. F. t. I* nr 187; Clemens IX. const. "In excelsa" 13 IX 1669. Tamże, nr 187; F. Teixeira. *The Portugese Missions in Malacca and Singapore*, t. I Lisboa 1961 s. 97-98.
- ¹⁶ Conc. Baltimoreense (1791) c. 18. *Acta et decreta sacrorum conciliorum recentiorum*. *Collectio Lacensis* t. III Friburgi Brisgoviae 1875 kol. 5; Conc. Plen. Baltimoreense II (1866) c. 181. Tamże, kol. 452; Conc. Plen. Baltimoreense III (1884) c. 216. *Acta et decreta Concilii Baltimorensis tertii*. Ed J. Murphy. Baltimorae 1866 s. 117.

- ¹⁷ Conc. Prov. Mexicanum III (1585) lib. I tit. IV §1; lib. III tit. I §5. Mansi t. XXXIV kol. 1035, 1084; Conc. Plen. Americae Latinae (1899) c. 547, 548, 619, 627. Acta et decreta Concilii Plenarii Americae Latinae in Urbe celebrati. Romae 1902 s. 239, 269, 271.
- ¹⁸ Sess. VII c.3 de ref.; sess. XXII c. 8 de ref.; sess. XXIV de ref.
- ¹⁹ Conc. Prov. Mexicanum (1585) lib. III tit. I §5. Mansi t. XXXIV kol. 1084; M. De Luca. Praelectiones iuris canonici t. II Romae 1897 nr 311-313.
- ²⁰ S. Congr. Prop. Fide. decr. 28 XI 1630. Coll. P.F. t. I nr 15.
- ²¹ A. Huonder. Der einheimische Klerus in dem Heidenländern. Freiburg im Breisg. 1909 s. 1-16.
- ²² Clemens IX. const. "In excelsa" 13 IX 1669. Coll. P.F. t. I nr 187.
- ²³ Sess. XIV e. 9 de ref.; sess. XXIV c. 13 de ref.
- ²⁴ Sess. XXIV c. 13 de ref.; A, Barbosa. De officio et potestate parochi Venetis 1647 p. I c. 1 nr 23.
- ²⁵ Ciesluk, jw. s. 28-36.
- ²⁶ Ch. Alix. Le Saint-Siege et les nationalismes en Europe 1870-1960, Paris. s. 87-165.
- ²⁷ Th Meyer. Institutione iuris naturalis. t. II Friburgi Brisg. 1900 nr 336,339-341; Grentrup. Religion. jw. s. 49- 84.
- ²⁸ J. Przybyszewski. Język rosyjski w katlickim rytuale i w dodatkowym nabożeństwie. Lwów 1897 s. 101-130; Grentrup. Nationale Mindelheiten, jw. s. 60-69.
- ²⁹ Zob. Documents of American Catholic History. Ed. J. Ellis. Milwaukee 1956 s. 496-499.
- ³⁰ Leo XIII Litt. ap. "Reputantis saepe animo" 20 VIII 1901. ASS 34; 1901-1902 t. 321-322; enc. "Immortate Dei" 1 XI 1885. ASS 18: 1886 s.161; litt. ap. "Testem benevolentiae" 22 I 1899, Coll. P.P. t. II nr 2035; Benedictus XV, epist. "Commissio divinitus" 8 IX 1916. AAS 8: 1916 t. 389-391.
- ³¹ Decr. 8 VI 1887. Archiv für Katholisches Kirchenrecht 58:1887 s. 427-429.
- ³² Z. Olszanowska-Skowrońska. Tentative d'introduire la langue russe dans les églises latines de la Pologne orientale (1865-1903). Romae 1967 s. 73-169; Grentrup. Religion, jw. s. 458-510.
- ³³ Schmidlin, jw. s. 288; Kleinschmidt, jw, s. 51-54, W ciągu 60 lat od odkryć Kolumba z Hiszpanii do Ameryki Łacin skiej wyjechało ponad 1000 kapłanów. Zob. On the Move 15: 1985 nr 3 s. 246.
- ³⁴ Clemens IX. const. "In excelsa" 13 IX 1669. Coll. P.F. t. I nr 187; S. Congr. Prop. Fide. decr. 28 XI 1630. Tamże, nr 15.
- ³⁵ Syn. Wrocławski (1580) c. 29; Conc. Culmense (1583) C. "Quilibet plebanus". Decretales Summorum Pontificum pro Regno Poloniae et constitutiones synodorum provincialium et dioecesanorum. Ed. Z. Chodyn ski, E. Likowski t. I Posnaniae 1869 s. 308; Conc. Prov. Mexicanum (1585) lib. I tit. IV §1.
- ³⁶ Zob. sess. V c. 2 de ref.; sess. VII c. 13 de ref.; sess. XIV c. 3 de ref.; De Luca, jw. nr 313.
- ³⁷ Sess. XXIII c. 18 de ref.; S. Congr. pro institutione Catholica, Enchiridion clericorum. Documenta Ecclesiae futuris sacerdotibus formandis.. Romae 1975 nr 463, 740, 751.
- ³⁸ M. in. w 1885 r. założono polskie seminarium w Detroit (Orchard Lake).
- ³⁹ S. Congr. Rituurn. Decr. 5 VIII 1898 nr 6-7. Decreta autentica Congregationis Sacrorum rituum. t. III Romae 1900 nr 3999; Conc. Wladislaviae (1634) c. De erectione novi seminarii in Szotland. Statuta synodalia, jw. s. 214; Conc. Plen. Baltimoreense III (1884) s. 147. Acta et decreta. jw. s. 75.
- ⁴⁰ Leo XIII. epist. "Quam aerumnosa" 10 XII 1888. Leonis Pontificis Maximi Acta. t. III Romae

- 1889 s . 383-384; J. Obłąk.
Stosunek niemieckich władz kościelnych do ludności polskiej w diecezji warmińskiej w latach 1800-1870, Lublin 1960 s
- 53.
- ⁴¹ C. 1-4 X.I 22; C. 4,5,11.17 X.III 4; sess, XXIII C. 16 de ref.
- ⁴² Zob. S. Congr. Prop. Fide. Decr. "Prudenti saluberrimoque" 20 IV 1873. Coll. P.F. t. II nr 1400; S. Congr. Concilii. decr. "Clericos peregrinos" 14 XI 1903. Tamże, nr 2180; S. Congr. Consistorialis. decr. "Ethnografica studia" 25 III 1914. AAS 6: 1914 s. 182-186; J. Bakalarz. Normy kanoniczne regulujące wyjazd kapłanów do krajów zamorskich. Roczniki Teologiczno-Kanoniczne 24: 1977 zesz. 5 s.108-109
- ⁴³ S. Congr. Concilii decr. "A primis" 20 VII 1898. Fontes nr 4307; S. Congr. Consistorialis. decr. "Anno proximi elapso" 9 XII 1909 AAS 2: 1910 s. 102-104.
- ⁴⁴ Decr. "A primis" nr 5; decr. "Anno proximi elapso" nr 5.
- ⁴⁵ S. Congr. Propaganda Fide. decr. "Exigua prorsus" 25 II 1896. Coll. P. F. t. II nr 1918; J. Mc Bride. Incardination and Excardination of seculars. Washington 1941 s. 192-193.
- ⁴⁶ S. Congr. Concilii. decr. "Non sine magno" 27 VII 1890 nr 4, Coll. P. F. t.II nr 1734: decr. "Ethnografica studia" nr 2.
- ⁴⁷ Sess. XXIII C. 1 de ref.: sess. XXIV C. 4,7,13 de ref..
- ⁴⁸ Leo XIII enc. "Trans oceanum" 18 IV 1897. Fontes nr 633.
- ⁴⁹ P. Skwarnicki. Stanowisko cudzoziemców w dawnym prawie polskim i koronnem. Lwów 1932 s.131-156; R. Wiltgen. Gold Coast mission history 1471-1880 Techny III. 1956 s.17
- ⁵⁰ K. Zimmermann. Fryderyk Wielki i jego kolonizacja rolna na ziemiach polskich, t. I Poznań 1915 s. 162, 180, 197-198.
- ⁵¹ Leo XIII. const. "Orientalium dignitas" 30 XI 1894. Coll P. F. t. II nr 1883; Pius X. litt. ap. "Officium supremi" 15 VII 1912. AAS 4: 1912 s. 555-556: S. Congr Prop. Fide. decr. "Fidelibus ruthenis" 18 VIII 1913. AAS 5: 1913 s. 393-399. Utworzona w 1783 r. archidiecezja mohylowska obejmowała (z podległymi jej biskupstwami) katolików łacińskich (mniejszości etniczne) w całej Rosji. Kościoły katolickie obrządku łacińskiego na obszarach Rosji (1772-1914). W: Sacrum Poloniae Millenium t. II Romae 1955 s. 467-495.
- ⁵² C. 14 X. I 31; Grentup. Religion, jw. s. 225, 238, 339; Ciesluk. jw. s. 29.
- ⁵³ Sess. XXIV C. 13 de ref.; Litterae pastorales Conc. Prov. Concinnatensis (1858) C. 4. Coll. Lacensis t. III kol. 1230.
- ⁵⁴ Sess. VII C.5. 7 de re.; sess. XXV C. 16 de ref.
- ⁵⁵ Grentup. Religion. jw. s. 339.
- ⁵⁶ Sess. V C. 2 de ref.; sess. XXII C.8 de ref.: scss. XXIV C. 4 de ref.
- ⁵⁷ Conc. Warmiense (1565) C. 17. Hipler, jw. s. 42; Kurpiowski, jw. s. 107-108.
- ⁵⁸ Sess XXIV C. 11 de ref.; D. Quirini-Popławska. Działalność Włochów w Polsce w I połowie XVI wieku na dworze królewskim, w dyplomacji i hierarchii kościelnej. Wrocław 1973 s. 32. 120-121.
- ⁵⁹ Od XVI w. "prawo kaplicy" należało do przywilejów placówek dyplomatycznych. Zob. S. Nahlik. Narodziny nowożytnej dyplomacji. Wrocław 1971 s. 155-156. 186-188.
- ⁶⁰ Sess. XIV C. 10 de ref.
- ⁶¹ Sess. XXII C. 8 de ref.; sess. XXIII C 18 de ref.; sess. XXIV C. 11 de ref.
- ⁶² Sess. XXII C. 9 de ref.; Moroni, jw. t. II s. 296-299, 309; t. XVI s. 127-132.

- ⁶³ Sess. VII C. 15 de ref.; sess. XXII C. 8 de ref.; sess. XXIV C. 11 de ref.; Imbart. jw. s. 145, 215-219.
- ⁶⁴ Sess. XXIV C. 11 de ref.; Grentrup. Religion, jw. s. 461-465.
- ⁶⁵ S. Congr. Negotiis Eccl. Extr. decr. "De cura Captivorum" 21 XII 1914. AAS 6: 1914 s. 710-711.
- ⁶⁶ S. Congr. Rituum. decr. 4 III 1901. Coll. P.F. t. II nr 2103; Secr. Status, decr. 20 III 1906. ASS 39: 1906 s. 452-454.
- ⁶⁷ Sess. V C. 2 de ref.; sess. XXIV C. 4 de ref.; Obłąk, jw. s. 42-52.
- ⁶⁸ Por. sess. XXIII C. 15 de ref.; sess. XXIV C.8 de ref.: Grentrup. Religion. jw. s. 238-239. 312. 320.
- ⁶⁹ S. Congr. Officii: decr. 17 III 1809. Coll P.F. t. II nr 1343; decr. 4 II1907. Tamże, nr 2294.
- ⁷⁰ Gentrup. Religion, jw. s. 336-338.
- ⁷¹ Sess. XIV C. 12 de ref.; sess. XXIII C. 18 de ref.; sess. XXIV C. 15. 18 de ref.
- ⁷² Alix. jw. s. 158-165.
- ⁷³ Pius XII. enc. "Summi pontificatus" 20 X 1939. AAS 31:1939 s.426-428.
- ⁷⁴ Tamże, s. 428-429; Pius XII. enc. "Evangelii praecones" 2 VI 1951. AAS 43: 1951 s. 522-523.
- ⁷⁵ Grentrup. Nationale Minderheiten, jw. s. 27-59.
- ⁷⁶ Kan. 91, 216 §4, 881, 927.
- ⁷⁷ Kan. 216 §4; Grentrup, Religion, jw. s. 294, 300.
- ⁷⁸ Kan. 1364 nr 2-3; Benedictus XV. epist. 7 VI 1918. AAS 10: 1918 s. 441; Pius XI. enc. "Rerum Ecclesiae gestarum" 28 II 1926. AAS 18:1926 s. 73-76.
- ⁷⁹ Kan. 153 §1-3; J. Manning. The free Conferal of offices. Washington 1945 s. 82.
- ⁸⁰ Zob. kan. 1449 nr 3, 1453 nr 1; Cieśluk. jw. s. 113.
- ⁸¹ Kan. 1453.
- ⁸² Kan 216 §4; S. Congr. Concilii. decr. 20 III 1932. AAS 25: 1933 s. 436-438.
- ⁸³ Ciesluk. jw. s. 29-32, 60-61
- ⁸⁴ Kan 476 §1: "aliasve causas"; C. Bastnagel, The appointment of parochial adjutants and assistans. Washington 1930 s. 127
- ⁸⁵ Kan 479-486; Martini, jw. 57-58
- ⁸⁶ Kan 479 §2, 716 §1, 684; Feldhaus, jw. s.64-135; Mc Bridge, jw. s.504-507.
- ⁸⁷ Kan 1327 §2: "alios quoque viros idoneos in auxilium assumere"; kan 1344 §2: "per alium"
- ⁸⁸ Por. kan 1332, 1333: "adhibere clericorum"
- ⁸⁹ Kan 892 §1: "audiendi per se sive per alium confessiones"; Grentrup. Religion s. 298-300
- ⁹⁰ Kan 883; R. Mc Cullen. The jurisdictional Power of a Confessor on a sea voyage. Romae 1958 s.11-65
- ⁹¹ Kan 889 §2, 903,1090,1641.
- ⁹² A. Perugini. Concordata vigentia. Romae 1934 s.. 44. 68, 125. 252: A. Mercati. Raccolta di concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede e la autorita civili. t.II Roma 1954 s.97, 206, 212, 216, 249.
- ⁹³ Dollot, jw. s. 80-108.
- ⁹⁴ A. Perotti. La societa di italiana e le prime migrazioni di massa. Studi Emigrazione 5: 1968 nr 11-12 s. 13-90; Cz. Kamiński. Duszpasterstwo na emigracji. W: Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce, t I Lublin 1969 s. 639-662.
- ⁹⁵ Conc. Plen. Baltimoreense III (1884) nr 232-236. Acta et decreta, jw. s.130-132.
- ⁹⁶ Chiesa e mobilit umana. Documenti della Santa Sede dal 1883 al 1983. Roma 1985 s.

12-316.

⁹⁷ Pius X. M.p. "Cum omnes" 15 VIII 1912. AAS 4: 1912 s. 526-527.

⁹⁸ Pius XII. Alloc. "Vi diamo" 6 VIII 1952 nr 2. AAS 44: 1952 s. 774.

⁹⁹ D. Pistella. San Vincenzo Pallotti e la Misione Italiana in Inghilterra. Servizio Migranti 19: 1983 s. 209-215.

¹⁰⁰ D. Pistella. Pallotini sula via degli emigranti. Servizio Migranti 19: 1983 s. 404. 406-412.

¹⁰¹ Z. Pionnier. Zarys dziejów Polskiej Misji Katolickiej we Francji na 140 lecie istnienia.

Duszpasterz Polski Zagranicą 27: 1976 s. 216-222.

¹⁰² Chiesa e mobilita umana. jw. nr 56. 57, 309.

¹⁰³ Były to: Stowarzyszenie św. Rafała (1871); Stowarzyszenie Misjonarzy dla Emigrantów Włoskich (1887); Dzieło Bonomellego (1900); Stowarzyszenie Misjonarzy św. Antoniego z Padwy (1905).

¹⁰⁴ Stowarzyszenie Misjonarzy św. Karola (skalabrinianie) (1887); Zgromadzenie Aniołów Stróżów dla Emigrantów Niemieckich (1924); Towarzystwo Chrystusowe dla Wychodźców Polskich (1932).

¹⁰⁵ Pius X. m.p. "Jam pridem" 19 III 1914. AAS G: 1914 s. 173-176; S. Congr. Consistorialis.

Regolamento generale 24 VI 1914. AAS 6: 1914

s. 547-550.

¹⁰⁶ Decr. "Ethnografica studia" nr 9-11; S. Congr. Consistorialis. decr. "Magni semper negotii"

30 XII 1918 nr 15. AAS 11: 1919 s. 42-43.

¹⁰⁷ S. Congr. Consistorialis. notiric. 31 I 1915. AAS 7: 1915 s. 95-96.

¹⁰⁸ Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Paryżu. T. Reglement de aumôniers polonais (1924); Service religieux des Polonais dans le diocese de Cambrai (1924); Reglement des aumôniers polonais (Arras -1931); Instruction et indications pour les pretres polonais en France (1946).

¹⁰⁹ Chiesa e mobilita umana, jw. nr 58, 233.

¹¹⁰ Tamże, nr 15.

¹¹¹ Zob. przypis 108.

¹¹² J. Vernant. Les ré fugié s dans l'après s - guerre. Geneve 1951 s. 57-72.

¹¹³ Chiesa e mobilita umana. jw. s. 235-429.

¹¹⁴ AAS 44: 1952 s. 649-704.

¹¹⁵ Zob. The Church's Magna Charta for Migrants. Ed. G. Tessarolo. Staten Island N. Y. 1962.

¹¹⁶ Grentrup. Die Apostolische Konstitution, jw. s. 9-14. 130-132.

¹¹⁷ J. Ferretto. In Constitutionem Apostolicam "Exsul Familia" animadversiones. Monitor Ecclesiasticus 78: 1953 s. 363-364.

¹¹⁸ EF, tit I. s. 692; tit. II nr 4. 25 §2, 35 §2.

¹¹⁹ EF, s. 692.

¹²⁰ J. Ferretto. Sua Santita Pio XII provvido padre degli esuli e sapiente ordinatore dell'assistenza spirituale agli emigranti. Apollinaris 27: 1954 s. 345-355.

¹²¹ S. Congr. Consistorialis. Responsum 13 XII 1952. Duszpasterz Polski Zagranicą 4: 1953 s. 194-195.

¹²² Pius XII. alloc. 6 VIII 1952 nr 2. AAS 44: 1952 s. 774.

¹²³ EF nr 36 §2.

¹²⁴ Ferretto. Sua Santita, jw. s. 324.

¹²⁵ EF s. 653, 656-660.

¹²⁶ Caretta. I missionari, jw. s. 15.

¹²⁷ EF nr 2-5, 18, 23.

¹²⁸ Tamże nr 24, 38.

¹²⁹ Tamże nr 18 §2.

¹³⁰ Tamże nr 34, 35 §1.

¹³¹ S. Congr. Consist. declaratio 7 X 1953. AAS 45: 1953 s. 758-759.

¹³² S. Congr. Consist. Normae et facultates 10 XII 1954. AAS 47: 1955 s. 91-92.

¹³³ EF nr 34, 37.

¹³⁴ Joannes XXIII. alloc. 5 VIII 1962. AAS 54: 1962 s. 576-581.

¹³⁵ H. O'Leary. Legislation on Migrant care. The Australasian Catholic Record 48: 1971 s. 147.